

УДК 159.923:316.6

ЕМПІРИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНИХ ЧИННИКІВ ПРОФЕСІЙНОЇ МАРГІНАЛЬНОСТІ ВИПУСКНИКІВ ВИЩИХ НАВЧАЛЬНИХ ЗАКЛАДІВ

Камінська С.В., аспірант
кафедри загальної та соціальної психології
Херсонський державний університет

Статтю присвячено проблемам соціальної реалізації професіонала. Розглянуто можливі варіанти порушень процесу соціальної адаптації професіонала до нових умов, зокрема й професійну маргінальність як розпад і трансформацію професійної ідентичності. Представлено результати емпіричного дослідження взаємозв'язку професійної маргінальності випускників вищих навчальних закладів і показників професійної затребуваності особистості.

Ключові слова: професійна ідентичність, професійна маргінальність, професійна затребуваність особистості, випускники вищих навчальних закладів.

Статья посвящена проблемам социальной реализации профессионала. Рассмотрены возможные варианты нарушения процесса социальной адаптации профессионала к новым условиям, в частности и профессиональная маргинальность как трансформация профессиональной идентичности. Представлены результаты эмпирического исследования взаимосвязи профессиональной маргинальности выпускников высших учебных заведений и показателей профессиональной востребованности личности.

Ключевые слова: профессиональная идентичность, профессиональная маргинальность, профессиональная востребованность личности, выпускники высших учебных заведений.

Kaminska S.V. EMPIRICAL STUDIES SOCIAL-PSYCHOLOGICAL FACTORS OF PROFESSIONAL MARGINALITY GRADUATES OF HIGH EDUCATION INSTITUTIONS

The article focuses on the problems of social realization of professional. It was considered the possible options of violations of the process of social adaptation of professionals to new conditions, in particular, professional marginality as the collapse and transformation of the professional identity. Was shown the results of empirical research of the relationship of professional marginality of graduates to indicators of professional individual demand.

Key words: professional identity, professional marginality, professional individual demand, graduates of high education institutions.

Постановка проблеми. Соціальний контекст реалізації професіонала спонукає розглядати професію не як самореалізацію, що відбувається всередині суб'єкта й у його інтересах, оцінюється з позиції того, наскільки суб'єкту відповідає ця професія, а як реалізацію, спрямовану назовні, яка здійснюється у формі соціальних професійних вчинків, через які соціум оцінює те, наскільки ця професія та цей професіонал відповідають інтересам і запитам соціуму.

У сучасній Україні, що перебуває в стані соціально-економічних трансформацій, проблеми соціальної реалізації професіонала неминуче торкаються й деформують його професійну ідентичність, причому вона більшою мірою, ніж у стабільних країнах, стає соціально обумовленою. Тому актуальним вважаємо розгляд особливого соціального компоненту в структурі професійної ідентичності та дослідження можливих варіантів порушень процесу соціальної адаптації професіонала до нових умов.

На сучасному етапі втрата професійної ідентичності призвела до професійного

маргіналізму, що визначається як соціально неадекватне явище, розпад і трансформація професійної ідентичності, що пов'язується з неадекватним виконанням соціальних функцій професії.

Повною мірою це стосується майбутніх фахівців, тобто студентів, які впродовж навчання у вищій школі повинні засвоїти професію, тобто набути професійних знань, умінь і навичок, а також сформувавши почуття причетності до норм професії й усвідомити її соціальну значущість.

На жаль, можна спостерігати, що в частини студентів випускних курсів зовсім не сформовані ні система професійних цінностей і моралі, ні знання, уміння й навички з відповідного фаху. При цьому вони формально залишаються серед студентів, використовуючи це соціальне становище для вирішення особистих проблем або для досягнення інших позапрофесійних і позанавчальних цілей.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У психології проблема професіоналізації, професійної ідентифікації розкрива-

ється в межах професійного становлення й самовизначення особистості (Б. Ананьєв, Г. Балл, В. Бодров, А. Борисюк, Н. Воляннюк, Е. Зеєр, Є. Климов, Б. Ломов, Л. Пілецька, Н. Пряжников, О. Сафін та інші вчені), досліджуються акмеологічні чинники розвитку професіоналізму (О. Бодальов, Т. Буякас, А. Деркач, В. Зазикін, Г. Костюк, С. Максименко, В. Осьодло та інші автори), проблема психології професіоналізму та професіонала (О. Волобуєва, С. Дружиков, О. Ермолаєва, А. Маркова, Л. Мітіна, Ю. Поваренков та інші науковці).

Феномен професійної маргінальності розглядається як особливий стан особистості чи групи, що характеризується певним ступенем виключення із соціально-професійної сфери суспільства, неможливістю (небажанням) реалізувати професійні знання й навички, втратою ціннісного компонента праці, нездатністю ідентифікувати себе за професійною ознакою, орієнтацією винятково на оплату праці, а не на її сутність. Проблема професійного маргіналізму та її соціально-психологічна інтерпретація представлена в роботах О. Ермолаєвої; значний внесок у розробку поняття й визначення об'єктивних і суб'єктивних факторів професійної маргінальності зробили О. Бутиліна, В. Лапшина, Н. Воляннюк, С. Ленков, Г. Ложкін.

Постановка завдання. Мета статті – визначення соціально-психологічних чин-

ників професійної маргінальності студентів вищих навчальних закладів.

Виклад основного матеріалу дослідження. Для досягнення мети нами застосовано такі методики емпіричного дослідження: діагностичний тест «Ідентичність/маргіналізм професіонала» О. Ермолаєвої, опитувальник «Професійна затребуваність особистості» Є. Харітонової, Б. Ясько. Для статистичної обробки даних обрано процедуру кореляційного аналізу.

Дослідження проведено на базі Херсонського державного університету, у ньому взяли участь 258 студентів випускних курсів денної форми навчання різних спеціальностей.

У таблиці 1 представлено результати кореляційного аналізу між шкалами методики «Професійна ідентичність/маргінальність» О. Ермолаєвої та показниками опитувальника «Професійна затребуваність особистості» Є. Харітонової.

Проаналізуємо послідовно отримані нами результати кореляційного аналізу. Насамперед варто зауважити, що майже всі коефіцієнти кореляції виявилися статистично значущими. Цей факт ми пов'язуємо з досить великою за обсягом вибіркою, на якій проводилось дослідження ($n=258$), що знижує критичні показники значень коефіцієнтів кореляції; однак більш змістовною вважаємо другу обставину – те, що до-

Таблиця 1

Кореляційні зв'язки професійної ідентичності/маргінальності зі шкалами методики «Професійна затребуваність особистості» ($n=258$)

	Професійна ідентичність/ маргінальність	Шкали методики «Професійна затребуваність»								
		1	2	3	4	5	6	7	8	9
1	Професіонал і соціум	0,227	0,342	0,231	0,412	0,387	0,242	0,363	0,317	0,339
2	Соціум та професія	0,174*	0,265	0,392	0,273	0,311	0,371	0,342	0,362	0,418
3	Людина та професія (професійний статус і динаміка)	0,345	0,391	0,186	0,425	0,231	0,364	0,187	0,156*	0,214
4	Людина та професія (професійна мотивація)	0,321	0,165*	0,382	0,231	0,335	0,278	0,244	0,334	0,186
5	Людина та професія (професійний вчинок)	0,197	0,176*	0,184	0,365	0,285	0,326	0,417	0,324	0,314
6	Людина та професія (кар'єра)	0,423	0,156*	0,418	0,397	0,254	0,426	0,271	0,142	0,217
7	Людина та професія (мораль)	0,152	0,386	0,178*	0,184	0,314	0,156*	0,336	0,291	0,254
8	Людина та професія (альтернативний вибір)	0,243	0,231	0,319	0,327	0,217	0,415	0,185	0,297	0,234
9	Людина та професія (бути чи вважатись)	0,167*	0,192	0,142*	0,176	0,315	0,182	0,376	0,378	0,212

Примітка: Шкали методики «Професійна затребуваність особистості»: 1) задоволеність реалізацією професійного потенціалу (ЗРПП); 2) приналежність до професійної спільноти (ППС); 3) переживання професійної затребуваності (ППЗ); 4) професійна компетентність (ПК); 5) професійний авторитет (ПА); 6) оцінка результатів професійної діяльності (ОРПД); 7) ставлення інших (СІ); 8) самоставлення (СС); 9) загальний рівень (ступінь професійної затребуваності особистості) (ЗРПЗ).

* $p < 0,05$

сліджувані параметри професійної ідентичності/маргінальності та параметри професійної затребуваності складають єдиний емпіричний конструкт, незважаючи на те, що автори діагностичних інструментів О. Єрмолаєва та Є. Харітонова використовують різні вихідні теоретичні передумови. В обох випадках все-таки можна виокремити триєдину композицію професійної самореалізації та, відповідно, набуття професійної ідентичності: ставлення до своєї інструментальної «озброєності», ставлення до себе як професіонала в соціумі, ставлення до ролі й значення своєї професії в суспільстві.

Тому спробуємо проаналізувати ті коефіцієнти кореляції, які мають найбільшу силу, тобто найбільшу пояснювальну здатність.

Перший складник (компонент) професійної ідентичності/маргінальності «Професіонал і соціум» виявив такі кореляційні зв'язки зі шкалами методики «Професійна затребуваність особистості»: «належність до професійної спільноти» ($r_{\text{емп.}}=0,342$; $p \leq 0,01$), «професійна компетентність» ($r_{\text{емп.}}=0,412$; $p \leq 0,01$), «професійний авторитет» ($r_{\text{емп.}}=0,387$; $p \leq 0,01$), «ставлення інших» ($r_{\text{емп.}}=0,363$; $p \leq 0,01$), «самоствалення» ($r_{\text{емп.}}=0,317$; $p \leq 0,01$).

Аналіз цих результатів дає підстави для висновку, що фахівець, який високо оцінює себе й свої особистісні риси в межах власної професії, має високі показники за шкалами «Професійний авторитет» і «Ставлення інших», тобто високо цінує себе як компетентного й авторитетного професіонала, до якого колеги можуть звертатись за допомогою. І навпаки, професійна маргінальність пов'язана з низьким рівнем ставлення до себе як до компетентного та значимого фахівця, який дуже низько оцінює свою належність (що може бути суто формальною) до професійної спільноти.

Другий складник професійної ідентичності/маргінальності «Соціум і професія» показав такі кореляційні взаємозв'язки: «переживання професійної затребуваності» ($r_{\text{емп.}}=0,392$; $p \leq 0,01$), «оцінка результатів професійної діяльності» ($r_{\text{емп.}}=0,371$; $p \leq 0,01$), «загальний рівень професійної затребуваності особистості» ($r_{\text{емп.}}=0,418$; $p \leq 0,01$). Тобто, на думку випускників вищих навчальних закладів, спостерігається пряма залежність результативності в обраній професії від статусу певної професії й професіоналів у суспільстві, від уваги до цієї групи фахівців із боку держави, від рівня заробітної плати, можливостей професійного зростання, що надається державними інституціями, тощо. З одного боку, це може свідчити про те, що студенти випускних курсів критично

оцінюють соціально-економічний стан сучасного українського суспільства та, відповідно, власні можливості, якими вони зможуть скористатися сьогодні для успішної самореалізації в професії. З іншого боку, це може бути проявом дії захисних механізмів, екстернальної позиції, коли людина намагається «перекласти» відповідальність за низький рівень професійної самореалізації, що, звісно, не задовольняє її й викликає негативні переживання, на державу та її установи, які мали б «забезпечити» і робоче місце, і фахову підготовку високого рівня, хоча потрібної пізнавальної й навчальної мотивації студенти не виявляють.

Третій складник професійної ідентичності «Людина та професія» представлений сімома підшкалами, які вказують на наявність статистично підтверджених зв'язків із показниками професійної затребуваності.

Підшкала «Професійний статус і динаміка» виявляє взаємозалежність із «задоволеністю ступенем професійної реалізації» ($r_{\text{емп.}}=0,345$; $p \leq 0,01$), «належністю до професійної спільноти» ($r_{\text{емп.}}=0,391$; $p \leq 0,01$), «професійною компетентністю» ($r_{\text{емп.}}=0,425$; $p \leq 0,01$), «оцінкою результатів професійної діяльності» ($r_{\text{емп.}}=0,371$; $p \leq 0,01$). Тобто це показники, які характеризують переважно результативний блок професійної ідентичності (відповідно, і маргінальності). Такі результати, на нашу думку, є цікавими та свідчать про те, що майбутні фахівці з вищої освіти безпосередньо пов'язують можливість професійного руху, набуття професійного статусу зі змістом професійної підготовленості, з тим, що, образно кажучи, може запропонувати фахівець суспільству, на що він здатний, що знає, уміє, наскільки він є конкурентоздатним на цей час.

Підшкала «Професійна мотивація» показала наявність таких кореляційних взаємозв'язків: «переживання професійної затребуваності» ($r_{\text{емп.}}=0,382$; $p \leq 0,01$), «професійний авторитет» ($r_{\text{емп.}}=0,335$; $p \leq 0,01$), «самоствалення до себе як до значимого професіонала» ($r_{\text{емп.}}=0,334$; $p \leq 0,01$). Ці дані показують, що прагнення до професійного зростання, до набуття знань, навичок у своїй спеціальності в студентів-випускників детермінується розумінням своєї ролі, свого місця як професіонала в суспільстві; тобто мотивацію професійного вибору, професійного становлення, професійного зростання зумовлюють переважно соціальні чинники: якщо обрана професія займає в суспільстві гідне місце, це додатково «підштовхує» до самовдосконалення в обраній професії.

Підшкала «Професійний вчинок» корелює з такими показниками професійної

затребуваності особистості, як «ставлення до себе як до компетентного професіонала» ($r_{\text{емп.}}=0,365$; $p \leq 0,01$), «сприйняття ставлення інших до себе як значимого фахівця» ($r_{\text{емп.}}=0,417$; $p \leq 0,01$). Ця підшкала виявляє здатність особистості до самостійного пошуку варіантів вирішення складних проблем у нестандартних ситуаціях професійної діяльності й спілкування. Відповідно, професійно маргінальні випускники виявляють певну пасивність, намагання скористатись допомогою чи прямою вказівкою керівництва або колег; тобто відчуття себе як професіонала з низьким рівнем професійної компетентності, що зумовлює відповідне ставлення інших та у свою чергу приводить до дотримання інструкцій, шаблонів, правил, що суттєво знижує почуття власної відповідальності.

Показники за підшкалою «Професійна кар'єра» виявили такі кореляційні взаємозв'язки: «задоволеність реалізацією професійного потенціалу» ($r_{\text{емп.}}=0,423$; $p \leq 0,01$), «переживання професійної затребуваності» ($r_{\text{емп.}}=0,418$; $p \leq 0,01$), «ставлення до себе як до компетентного професіонала» ($r_{\text{емп.}}=0,397$; $p \leq 0,01$), «оцінка результатів професійної діяльності» ($r_{\text{емп.}}=0,424$; $p \leq 0,01$). Ці зв'язки показують, від чого переважно залежить прагнення фахівця забезпечувати своє професійне зростання й професійне вдосконалення, та свідчать про те, що група «професійно маргінальних» студентів, які оцінюють свою професію як засіб отримання матеріальної винагороди, мають низькі показники своєї професійної компетентності, відчують свою професійну незатребуваність, на низькому рівні оцінюють професійні результати. Ці результати підтверджуються отриманими нами кореляційними зв'язками професійної ідентичності/маргінальності з підшкалою «Професійний статус і динаміка» та надають підстави для висновку, що можливості професійного вдосконалення в обраній професії, на думку випускників вищих навчальних закладів, зумовлюються насамперед їх інструментальною підготовленістю та конкурентоздатністю на ринку праці.

За підшкалою «Професійна мораль» отримано такі кореляційні взаємозв'язки: «належність до професійної спільноти» ($r_{\text{емп.}}=0,386$; $p \leq 0,01$), «професійний авторитет» ($r_{\text{емп.}}=0,314$; $p \leq 0,01$), «ставлення інших» ($r_{\text{емп.}}=0,336$; $p \leq 0,01$). Отримані нами результати виглядають дуже логічними та показують, що вчинки фахівця в разі конфлікту інтересів його особистих прагнень та професійного обов'язку й професійної гідності прямо визначається почуттям належності до професійної спільноти, наявністю (або,

відповідно, відсутністю для професійно маргінальних випускників) професійного авторитету, сприйняттям ставлення до себе як до значущого для інших професіонала. Професійно маргінальні випускники вищих навчальних закладів розцінюють свою професію лише як засіб заробітку грошей, тому в разі такого конфлікту інтересів людину може зупинити тільки страх перед покаранням.

Підшкала «Альтернативний вибір» на статистично значущому рівні корелює з такими показниками професійної затребуваності особистості, як «переживання професійної затребуваності» ($r_{\text{емп.}}=0,319$; $p \leq 0,01$), «професійна компетентність» ($r_{\text{емп.}}=0,327$; $p \leq 0,01$), «оцінка результатів професійної діяльності» ($r_{\text{емп.}}=0,415$; $p \leq 0,01$), «самоствавлення» ($r_{\text{емп.}}=0,297$; $p \leq 0,01$). Ця підшкала показує, наскільки усвідомленим і бажаним був свого часу професійний вибір особистості, а також зміни, які могли відбутись і відбулись у студентів, коли вони наближаються до завершення свого навчання у вищому навчальному закладі. Наші дані показали, що професійно маргінальні студенти, як правило, розчаровані своїм професійним вибором; професія, яку вони набувають, їх не задовольняє, тому вони готові змінити професію й обрати для себе інший вид занять у майбутньому. Кореляційні зв'язки доводять, що такі наміри безпосередньо детермінуються низьким рівнем переживання своєї професійної затребуваності в суспільстві, усвідомленням своєї низької професійної компетентності та продуктивності, низьким рівнем самоствавлення до себе як до значимого професіонала.

Підшкала професійної ідентичності/маргінальності «Бути або вважатись» показала наявність таких кореляційних взаємозв'язків, як «професійний авторитет» ($r_{\text{емп.}}=0,315$; $p \leq 0,01$), «ставлення інших» ($r_{\text{емп.}}=0,376$; $p \leq 0,01$), «самоствавлення» ($r_{\text{емп.}}=0,378$; $p \leq 0,01$). Питання в методиці за цією шкалою побудовані на основі змодельованої ситуації, коли людині доведеться влаштуватись на роботу та проходити співбесіду з роботодавцем, тому вони відображають, як особистість ставиться до необхідності надавати в резюме правдиву, чітку, достовірну інформацію про себе. На наше переконання, це свідчить про наявність професійної самоповаги, професійної гідності й поваги до місця та значення своєї професії в суспільстві загалом. Кореляційні взаємозв'язки показали, що для професійно маргінальних випускників вищих навчальних закладів характерне безвідповідальне ставлення до змісту свого резюме, що у свою чергу визначається усвідомленням

відсутності професійного авторитету, низьким рівнем ставлення з боку інших людей до випускника як компетентного професіонала та, відповідно, низьким рівнем самоствавлення.

Висновки. На основі результатів кореляційного аналізу показників професійної ідентичності/маргінальності зі шкалами методики «Професійна затребуваність особистості» доходимо висновку, що продуктивність, результативність, ефективність в обраній професії пов'язується випускниками вищих навчальних закладів переважно з усвідомленістю власної компетентності, професійної підготовленості, інструментальної «озброєності» в професії. Водночас можливості просування в кар'єрі, професійного зростання, набуття більш високого соціального статусу детермінуються соціально-економічним станом суспільства, статусом і престижністю професії в соціумі, увагою до фахівців певного профілю з боку держави, наявністю підтримки, у тому числі на офіційному державному рівні. Студенти готові навчатись, здобуваючи певні знання, уміння, навички, компетенції в професії, однак переживання професійної незатребуваності й навіть непотрібності в суспільстві значно знижують їх професійну мотивацію, мотивацію самовдосконалення, «розхитують» норми й критерії професійної моралі, призводять до прагнення про-

сто «заробляти гроші» за допомогою своєї професії, вдаватись до таких вчинків у разі конфлікту інтересів між особистим і професійним (які мали б засуджуватись у суспільстві, проте «так роблять усі» тощо), тобто призводять до професійної маргінальності.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Бадюл О. Професійний маргіналізм в освітньому процесі / О. Бадюл // Південноукраїнський правничий часопис Одеського державного університету внутрішніх справ. – 2008. – Вип. 1. – С. 190–193.
2. Блинова О. Маргінальність: основні наукові підходи до аналізу / О. Блинова // Проблеми загальної та педагогічної психології : зб. наук. праць Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України / за ред. С. Максименка. – К. : Гнозис, 2009. – Т. 11. – Ч. 4. – С. 36–44.
3. Бутиліна О. Професійна маргінальність студентів / О. Бутиліна // Вісник Львівського університету. Серія «Соціологічна». – 2012. – Вип. 6. – С. 81–87.
4. Деркач А. Психологія розвитку професіонала / А. Деркач, В. Зазыкин, А. Маркова. – М. : РАГС, 2010. – 124 с.
5. Ермолаева Е. Психологія професійного маргінала в соціально значимих видах труда / Е. Ермолаева // Психологічний журнал. – 2001. – Т. 22. – № 5. – С. 69–78.
6. Ложкін Г. Професійна ідентичність в контексті маргінальної поведінки суб'єкта / Г. Ложкін, Н. Воляннюк // Соціальна психологія. – 2008. – № 3(29). – С. 123–130.